

УДК 37:373.2

РОЗВИТОК РЕФЛЕКСИВНИХ УМІНЬ У СТУДЕНТІВ ЯК СКЛАДОВОЇ ГОТОВНОСТІ ДО ПЕДАГОГІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Пастушенко Н. Б.

У статті проаналізовано дослідження рефлексії вітчизняними та зарубіжними психологами. Визначено рефлексивний компонент у професійній діяльності педагога та інваріантні складові рефлексивних умінь. На прикладі досвіду роботи продемонстровано розвиток рефлексивних умінь у студентів на заняттях з психології.

Ключові слова: рефлексія, самовизначення, саморозвиток, рефлексивний компонент, професійна рефлексія, самореалізація.

В статье проанализированы исследования рефлексии отечественными и зарубежными психологами. Определен рефлексивный компонент в профессиональной деятельности педагога, инвариантные составные рефлексивных умений. На примере опыта работы продемонстрировано развитие рефлексивных умений у студентов на занятиях психологии.

Ключевые слова: рефлексия, самоопределение, саморазвитие, рефлексивный компонент, профессиональная рефлексия, самореализация.

The article is an analysis of studies on reflective thinking in the psychological research at home and abroad. A reflective thinking component in the teacher's professional work and invariant constituents in reflective thinking skills have been identified. Exemplified by the work experience, the development of reflective thinking skills of students during psychology classes is shown.

Key words: reflective thinking, self-determination, self-development, reflective thinking component, professional reflective thinking, self-realization.

Відповідно до Закону України "Про вищу освіту" та Державної програми розвитку освіти в Україні, метою сучасної освіти стає виховання особистості, що здатна до самовизначення, самоосвіти, саморозвитку, а зміст освіти орієнтується на усвідомлення тих, хто навчається, як суб'єктів освітнього процесу [5].

У зв'язку з цим сучасний освітній процес має бути спрямований не тільки і не стільки на формування необхідного мінімуму знань, умінь, навичок, які інколи стають надбанням архаїчних спогадів, скільки на розвиток здатності до самоосвіти та самовиховання.

Практика сучасної освіти у світі доводить, що традиційний авторитарний метод навчання, за яким педагог здійснював навчання з позиції, "зверху вниз", поступово, але невпинно змінюється коучинговим підходом до організації освітнього процесу, що вимагає від того, хто навчається, усвідомленого та відповідального ставлення до процесу навчання. Лише таке розуміння сутності сучасної педагогічної освіти забезпечує реалізацію компетентнісного підходу до підготовки високопрофесійних фахівців.

Результати наукових досліджень вітчизняних та зарубіжних дидактів (В. І. Бондар, В. В. Давидов, О. Я. Савченко, І. Я. Лернер, Л. М. Фрідман) доводять, що феноменом сучасної теорії освіти і навчання є рефлексія.

Рефлексія є предметом дослідження багатьох наук, зокрема філософії, психології, педагогічної психології. Термін "рефлексія" походить від латинського "reflexion" і означає звернення назад, відображення.

Поняття "рефлексія" в науковий обіг увів Р. Декарт, який розробив раціоналістичну теорію самосвідомості, що розглядала свідомість передусім як мислення: "Бути усвідомлюючим – значить мислити і рефлексувати над власним мисленням". Він ототожнював рефлексію зі здатністю індивіда зосереджуватися на змісті своїх думок, абстрагуючись при цьому від зовнішнього, тілесного [4].

Психологи традиційно під рефлексією розуміють: самоаналіз, самоспостереження, роздуми людини над власним душевним станом; відображення, дослідження

процесу пізнання; осмислення людиною власних дій, діяльність самопізнання; роздуми людини над власним життєвим досвідом, аналіз власних переживань, почуттів, учинків; спрямованість свідомості на пізнання самого себе, зокрема власних психічних станів і процесів людини.

Так, Л. С. Виготський визначив теоретичні підходи до вивчення рефлексії як важливого компонента самосвідомості з позиції теорії психічного розвитку [3, с. 232]. На його думку, рефлексія допомагає людині спостерігати себе "у світлі власних почуттів, внутрішньо диференціювати "Я" діюче й "Я" оцінювальне" [3, с. 245].

О. Л. Кононко вважає, що рефлексія – це "здатність зростаючої особистості усвідомлювати свої особливості і те, як вони сприймаються іншими, а також будувати свою поведінку з урахуванням можливих реакцій інших (у першу чергу, авторитетних)" [6].

Рефлексія є джерелом новацій і розвитку. Вона є не просто усвідомленням того, що є в людині, але і перебудовою самої людини, її індивідуальної свідомості, особистості, здібностей до пізнання і діяльності. Рефлексує людина звернена до культури, здатна на перетворювальну діяльність і саморозвиток. Рефлексія – це шлях пошуку в собі "духовного, сутнісного", шлях до самого себе, тому дослідження цього процесу на ранніх етапах професійного становлення, на нашу думку, є актуальним і необхідним.

Як вважають деякі дослідники, рефлексія є основою розвитку особистості педагога у професійному аспекті. Так, С. Васьковська вважає, що "майбутні фахівці з розвинутою рефлексивністю будуть володіти більш високим рівнем майстерності. Здатність до рефлексії – важливий аспект самосвідомості". В. Андреев висуває наукові положення про рефлексує мислення, яке забезпечує неперервне усвідомлення здійснюваної діяльності й на цій основі його вдосконалення. Ця закономірність є основою одного з найважливіших принципів саморозвитку і професійного вдосконалення особистості [1].

Рефлексивний компонент у професійній діяльності дозволяє педагогу знайти свій індивідуальний стиль, досягти адекватної професійно-особистісної самооцінки, прогнозувати й аналізувати результати своєї праці.

За визначенням багатьох дослідників, *професійна рефлексія* – це співвіднесення себе, можливостей свого "Я" з тим, що вимагає обрана професія, у тому числі з існуючими про неї уявленнями. Вона являє собою єдність людського (здатність до самоучіння, аналіз причинно-наслідкових зв'язків, сумнівів, реалізації ціннісних орієнтацій, роботі над собою) та професійного (тобто застосування цієї здібності до важких умов і обставин професійного життя). Ці уявлення розвиваються і допомагають людині сформулювати отримані результати, передбачити цілі подальшої роботи, скоректувати свій професійний шлях [2].

Ми вважаємо, що рефлексивним умінням належить тут особливе місце, оскільки у процесі навчання важливо навчитися отримувати не готові знання, а самому знаходити шляхи розв'язання проблемних задач.

Формування рефлексивних умінь є складним і тривалим процесом, який залежить від багатьох чинників. Якщо ми хочемо підготувати фахівця, який буде задовольняти соціальне замовлення суспільства, який самовдосконалюється, самокерується, рефлексує, то починати формування рефлексивних умінь у студента необхідно з перших днів навчання у вищому навчальному закладі. Формування професійної рефлексивної позиції майбутнього педагога неможливе без попереднього формування загальних рефлексивних умінь особистості: уміння самоаналізу, уміння самооцінки, уміння контролю свого психічного стану.

Рефлексивні вміння студента в процесі навчальної діяльності визначаються як комплексні багатомірні психічні утворення, представлені системою знань та способів здійснення особистісної, інтелектуальної, перспективної, ситуативної та ретроспективної рефлексивної діяльності.

Інваріантними складовими рефлексивних умінь є знання, дії, операції, чуттєвий та практичний досвід у типових, творчих навчально-виробничих ситуаціях.

Майбутні вихователі дошкільних навчальних закладів повинні бути готовими до праці в сучасних умовах, володіти не тільки системою знань, але і системою вмінь, що забезпечить здатність виконувати професійні функції.

Відтак, важливе місце у формуванні готовності майбутнього вихователя до здійснення особистісно орієнтованої моделі дошкільної освіти як цілісної і

продуманої системи, займає розвиток рефлексивних умінь. Це дозволить у процесі тісної співпраці "вихователь – дитина – батьки" забезпечити унікальність і самобутність дошкільного дитинства.

Розвиток рефлексивних умінь у студентів коледжу – це цілеспрямований і організований процес, мета якого – оволодіти рефлексивними уміннями і навичками та подальше використання їх у процесі практичної діяльності. Зважаючи на те, що успіх формування рефлексії залежить від активного розвитку її структурних компонентів, зокрема – інтелектуального, що передбачає певний рівень інтелектуального розвитку особистості, а саме оволодіння студентами основами психологічних знань: про особливості розвитку пізнавальних процесів, особливості прояву і розвитку індивідуальних властивостей особистості, психічні стани тощо; екзистенційно-практичного, що передбачає наявність у досвіді індивіда рефлексивних знань, умінь; та мотиваційного компонента що виражається в мотивації самопізнання, самовираження, самореалізації – спланували роботу в трьох напрямках, урахувавши зміст навчальних дисциплін психологічного циклу: "Загальна психологія", "Дитяча психологія", "Педагогічна психологія".

Перший напрямок передбачає ознайомлення з поняттям "рефлексія" та структурою рефлексивного напрямку, другий полягає у виокремленні загально-функціональних рис рефлексії, які характеризують її як цілісне явище. І завершальний – це апробація рефлексивних умінь у різних формах роботи.

Розглянемо процес ознайомлення з поняттям "рефлексія", її видами та формами прояву на прикладі вивчення теми "Особистість".

Поняття "рефлексія" розглядаємо як саморозуміння, самопізнання, що включає розуміння та оцінку іншого. Зокрема наголошуємо, що світ рефлексії різноманітний, багатий і індивідуальний в кожній людині. Здатність до рефлексії дає можливість формувати образи та сенс життя, керувати власною активністю відповідно до особистісних цінностей, переключатися на нове у зв'язку зі зміненими умовами, цілями, завданнями діяльності. Знання про самого себе та інших не приходить до людини ззовні, а тільки через постійну рефлексію того, що з нею відбувається щохвилини, "тут і тепер".

Щоб усвідомити та осмислити свій внутрішній світ, використовуємо способи самопізнання і самореалізації, а саме релаксацію, що полягає у фізичному і психічному розслабленні, підготовці тіла і психіки до діяльності – зосередженні на своєму внутрішньому світі.

Використання прийомів релаксації – потужний засіб, що дозволяє цілком розслабитися і знайти душевну рівновагу.

Другий спосіб – це вміння концентруватися, що передбачає можливість зосереджувати увагу на відчуттях, емоціях, почуттях. На прикладі використання вправи "Повітряна кулька" продемонструємо формування у студентів вищезгаданого вміння. (Уявіть собі, що у ваших грудях знаходиться повітряна кулька. Вдихніть носом і повністю заповніть легені повітрям. Видихніть його ротом і відчуйте, як воно виходить з легень. Повторюйте, не поспішаючи. Дихайте та уявляйте, як кулька наповнюється повітрям і стає все більшою та більшою. Повільно видихніть ротом, ніби повітря тихенько виходить з кульки. Зробіть паузу і порахуйте до десяти. Знову вдихніть і наповніть легені повітрям. Затримайте його, порахуйте до 3-х, уявляйте при цьому, що кожна легеня – це надута кулька. Видихніть. Відчуйте, як тепле повітря проходить крізь легені, горло, рот. Повторіть 3 рази, вдихаючи та видихаючи повітря. Зупиніться та відчуйте, що ви сповнені енергії, а все напруження зникло.)

Третій – візуалізація, де студенти вчать створювати внутрішні образи у свідомості, уявляють певні ситуації і виражають ставлення до них.

Четвертий спосіб – це самонавіювання, що проявляється у створенні установки на те, що успіх можливий, і виражається зазвичай від першої особи в теперішньому часі: "Я знаю", "Я зможу". З метою формування навичок самоаналізу, саморозуміння і самокритики, поглиблення знань один про одного використовуємо рольові ігри – "Карусель", "Без маски", "Автопортрет", "Комісійний магазин", "Якості".

Наприклад, у комісійному магазині товари, які приймає продавець, – це людські якості – доброта, відкритість, дурість, чесність... Учасники на картку записують риси свого характеру – позитивні і негативні. Потім робиться торг, у якому кожен з учасників може позбутися від непотрібної якості і придбати щось необхідне.

Комусь не вистачає для ефективного життя красномовства, а за це він може запропонувати якусь свою, спокою чи врівноваженості і т. д. Після закінчення підводяться підсумки, обговорюються враження, що дає можливість глибше проникнути у власний внутрішній світ, проаналізувати власний позитив і недоліки.

Комплекси вправ, спрямовані на розвиток рефлексії, пропонуються студентам для самостійного ознайомлення і реалізації в практичній діяльності.

Слід зазначити, що формування рефлексивних умінь здійснювалось не відокремлено, а в органічній єдності. Адже всі види рефлексивних умінь взаємодіють та взаємопов'язані між собою.

Поетапне формування рефлексивних умінь забезпечує формування у студентів уміння певного виду, а рефлексивні уміння, сформовані на попередніх етапах, продовжують удосконалюватись та ускладнюватись.

Процес формування у студентів рефлексивних умінь як системи на кожному етапі здійснювався за допомогою рефлексивно орієнтованих методів та прийомів, зокрема: самодіагностики студентами власних здатностей та здібностей до певного виду діяльності; самоаналізу процесу та результатів власної навчальної діяльності; самозвітів; розв'язання проблемних задач та ситуацій, самодіагностики до педагогічної діяльності, групових дискусій, "круглих" столів...

Використання методу "рефлексивної команди" є найбільш доцільним при аналізі педагогічних ситуацій, відеофрагментів навчально-виховної роботи в ДНЗ. Саме аналіз ситуації сприяє формуванню рефлексивно-аналітичних умінь, що дозволяють бачити, осмислювати та виправляти професійні помилки. Ця форма педагогічної роботи також дозволяє майбутньому вихователю формувати прогресивний образ мислення, певну особистісну парадигму, просуватися від неусвідомлених до усвідомлених професійних дій. Так, за процесом аналізу педагогічної ситуації, що здійснюють студент і викладач (пара студентів, вихователі і методист), може спостерігати "рефлексивна команда", до складу якої входять інші студенти групи (члени педагогічного колективу). Отже, задана ситуація "переживається" з позицій різних людей і відповідно здобуває багатоваріантне рішення, а зіставлення альтернатив надає можливість майбутньому вихователю визначити найбільш оптимальний варіант аналізу ситуації та усвідомити доцільність своїх дій чи помилку. При цьому ніхто з учасників "рефлексивної команди" не тисне на нього. Він сам по закінченні рефлексії має можливість прокоментувати думки інших.

Вивчаючи тему "Основи педагогічної майстерності вихователя" формуємо загальні рефлексивні вміння, а саме: ставити реальні цілі як основу для оцінки результативності своїх професійних дій; прогнозувати наслідки своїх професійних дій; під час практики – аналізувати виконану діяльність, самокритично відноситись до неї, оцінювати своїх колег, використовувати їх досвід. Адже рефлексивні вміння – це професійні якості спеціаліста, що характеризують його діяльність за самоаналізом, самовдосконаленням та глибоким зануренням у життєві ситуації, які пов'язані з виконанням професійного обов'язку.

У ході практичних та семінарських занять студенти залучаються до участі в дискусіях, диспутах, "круглих столах", де шліфується думка, відточується розум, формується вміння прогнозувати непередбачувані ситуації і знаходити оперативні методи і прийоми педагогічного впливу відповідно до конкретної ситуації та емоційної спрямованості атмосфери діяльності. З цією метою застосовуються релаксаційні вправи, вправи на саморегуляцію, психологічні тренінги типу "конструктивна взаємодія" з метою ознайомлення з можливістю використання комунікативної навички "Я-повідомлення" для ефективного спілкування. Алгоритм "Я-повідомлення" допомагає студенту через вираження його почуттів висловити незадоволення стосовно дій опонента, поважаючи його гідність. Тренінг "вербалізація почуттів" допомагає студенту усвідомити почуття, які виникають у людини, коли до неї звертаються з "Я-" на Ти-повідомленням".

Щоб навчити будувати діалог з іншими і з самим собою, студентам створюється психологічна ситуація "активне слухання". Важливим у даному разі є вміння емпатійно реагувати на емоційний стан партнера по спілкуванню. Функцію емпатійного спілкування добре передає метафора дзеркала: "Я повертаю тобі самого себе для того, щоб, побачивши себе в мені, ти краще зрозумів, що з тобою відбувається".

Уміння і навички студентів, сформовані під час занять у коледжі, закріплюються в ході педагогічної практики, де частково відбувається корекція набутого ними досвіду.

Отже, формування рефлексивних умінь у майбутніх вихователів відбувається в процесі вивчення психологічних дисциплін за умови використання різних форм і методів роботи. Провідними факторами їх розвитку є спеціально організована взаємодія студентів між собою, з викладачами та дітьми дошкільного віку вмотивована на самопізнання, самооцінку та самореалізацію.

Література

1. Андреев В. Эвристическое программирование учебно-исследовательской деятельности / В. Андреев. – М. : Высшая школа, 1981. – 240 с.
2. Бизяева А. А. Психология думающего учителя: педагогическая рефлексия / А. А. Бизяева. – Псков : ПГПИ им. С. М. Кирова, 2004. – 216 с.
3. Выготский Л. С. Собр. соч. : в 6 т. / Л. С. Выготский. – М. : Педагогика, 1984. Т. 3. – 1984. – 328 с.
4. Декарт Рене. Сочинения / Рене Декарт ; вступ. ст. Я. А. Слинина. – СПб. : Наука, 2006. – 648 с. – (Серия "Слово о сущем").
5. Закон України "Про вищу освіту" // Законодавчі акти України з питань освіти. Станом на 1 квіт. 2004 р. – К., 2004. – С. 168–221.
6. Кононко О. Л. Соціально-емоційний розвиток особистості / О. Л. Кононко. – К. : Освіта, 1998. – 255 с.